

ДО ПИТАННЯ САМОЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ TO THE QUESTION OF SELF-DEFENSE OF THE CIVIL RIGHTS AND LEGAL INTERESTS

Чепис О.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Статтю присвячено дослідженню сутності, місця та окремих способів самозахисту в цивільному праві України. З'ясовано, що сучасний законодавець визначає самозахист лише в загальних рисах, тому аналіз цього питання є особливо актуальним як із теоретичної, так і з практичної позиції.

Ключові слова: самозахист, притримання майна, крайня необхідність, необхідна оборона.

Статья посвящена исследованию сущности, места и отдельных способов самозащиты в гражданском праве Украины. Выяснено, что современный законодатель определяет самозащиту только в общих чертах, поэтому анализ этого вопроса особенно актуален как с теоретической, так и с практической позиции.

Ключевые слова: самозащита, удержание имущества, крайняя необходимость, необходимая оборона.

The article investigates the nature, location and specific methods of self-defense in the civil law of Ukraine. It was found that the legislator defines the modern self-defense only in general terms, therefore, the analysis of this issue is especially important both from the theoretical and practical positions.

Key words: self-defense, maintenance of property, extreme necessity, necessary defense.

Самозахист – це міжгалузевий комплексний правовий інститут. Юридичну основу самозахисту складають норми Конституції України (зокрема, ст. 55), а також галузеві норми: про самозахист цивільних прав (ст. 19 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ)), про самозахист батьками своєї дитини (ст. 154 Сімейного кодексу України), про необхідну оборону (ст. 36 Кримінального кодексу України та ст. 19 Кодексу України про адміністративні правопорушення), про крайню необхідність (ст. 39 Кримінального кодексу України та ст. 18 Кодексу України про адміністративні правопорушення), про притримання майна кредитором (параграф 7 Глави 49 ЦКУ). Метою інституту самозахисту прав є вдосконалення механізму забезпечення гарантій реалізації прав і свобод [1, с. 92].

Дослідженням поняття й способів самозахисту займалися М.М. Агарков, К.І. Анненков, Ю.В. Баулін, А.В. Венедиктов, Д.В. Дождев, В.Л. Зуєв, О.С. Іоффе, М.М. Катков, А.І. Косарев, П.С. Матишевський, Д.І. Мейер, М.І. Мітіліно, І.Б. Новицький, С.В. Пахман, К.П. Победоносцев, І.М. Тютрюмов, Г.Ф. Шершеневич, В.А. Удинцев та інші вчені. Серед сучасних цивілістів різні аспекти самозахисту вивчали Ч.Н. Азімов, Т.В. Боднар, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, Т.М. Карнаух, М.С. Карпов, Г.Б. Леонова, Д.Ю. Макаров, С.В. Сарбаш, П.А. Скобліков, М.В. Южанін, Л.М. Якушина та інші науковці.

Самозахист здавна привертав увагу дослідників. Витоки самозахисту можна виявити ще у висловлюваннях піфагорійців (VI – V ст. до н. е.). Піфагор і його послідовники сформулювали дуже важливе для подальших прихильників природних прав людини положення про те, що «справедливе полягає у відплаті іншому рівним» [2, с. 11].

Істотний внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини, зокрема й про право на захист, зробили римські юристи. У додержавний період у Римі ще не існувало спеціального органу для захисту порушених прав (державного суду), відтак у ті часи керувалися звичаями, які за порушення існуючих правил встановлювали певну систему покарань, найтяжчим серед яких було вигнання з роду. Згодом на зміну звичаям прийшло самоуправство, або поєдинок, за допомогою якого особа захищала свої права, цілковито покладаючись на власні сили, залучаючи на допомогу членів своєї родини, близьких родичів тощо. Тобто римський народ, подібно до багатьох інших народів, до утворення державного суду пережив епоху особистої розправи з порушниками. Тривалий час потерпілі захищали свої права самі. Скривджений чинив із кривдником так, як вважав за потрібне, керуючись власним розумінням справедливості, через що кривдник міг зазнати більшої шкоди, ніж завдав сам. Це зумовило потребу в створенні контрольного процесу розправи.

Було сформульовано принцип таліона, за яким скривджений міг вимагати жертву, рівноцінну понесеній ним втраті. Саме цей принцип поклав початок визначенню меж самоуправства. Так, у римському праві в межах цивілістики з'явилось поняття «самоуправство» (первісна форма захисту прав), яке нині вважається праатьком самозахисту. Відповідно до своєї подальшої еволюції інститут самоуправства викликав нове явище – пособництво. Відбулося це в найдавніші часи (близько VI – IV ст. до н. е.), коли процес здійснювався на суспільних засадах, община сама висувала суддів або пособників, які не лише засвідчували факт вчинення правочину, а й у разі відмови боржника примушували його виконати зобов'язання. Пособники давали схвалення змісту правочину та

ручались перед зацікавленою стороною за його дійсність [3, с. 243]. Поступово захист прав та інтересів громадян ставав справою держави, хоча деякі елементи саморозправи ще довго зберігались навіть у розвиненому римському праві. Так, у Дигестах Юстиніана було зафіксовано правило, згідно з яким насильству дозволялось протидіяти силою. Це означало, що насильницькі дії могли вчинятися зацікавленими особами у власних інтересах лише в надзвичайних випадках як стан необхідної оборони. Самозахист був засобом захисту проти неправомірного нападу, спрямованого проти особи чи її майна [4, с. 51].

Інтерес до цього права в нашій державі підвищився у зв'язку з тим, що право на самозахист на рівні Конституції України було визнано самостійною й рівноцінною можливістю правового захисту, скористатись якою особа може на власний розсуд [5, с. 4]. У ч. 4 ст. 55 Конституції України проголошено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань. Ці конституційні положення знайшли подальше впровадження, у результаті чого право на самозахист було на законодавчому рівні закріплене як правова категорія. При цьому законодавець скористався виробленим юридичною наукою терміном «самозахист». Так, відповідно до ст. 19 ЦКУ кожна особа має право на самозахист у разі порушення її прав. Згідно із ч. 1 ст. 154 Сімейного кодексу України батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки й сина. Використання терміна «самозахист» є позитивним, оскільки він охоплює всі дії щодо самостійного захисту, чого не можна сказати про терміни «необхідна оборона» та «крайня необхідність», використані в Кримінальному кодексі України (точніше, запозичені з Кримінального кодексу УРСР). Як зауважила професор З.В. Ромовська, під час прийняття Кримінального кодексу України були проігноровані конституційні положення щодо права особи захищатись від посягань будь-якими засобами. На її думку, Кримінальний кодекс України повинен містити спеціальну норму про право особи на самозахист від протиправних посягань, яка має знаменувати собою новий підхід до цієї важливої проблеми [6, с. 58]. У всіх випадках самозахистом є односторонні дії уповноваженої особи, спрямовані на захист своїх прав та інтересів, які здійснюються без звернення за допомогою до державних органів. Такі дії визнаються всіма галузями права правомірними. Складність в аналізі самозахисту зумовлюється тим фактом, що вчинному українському законодавстві відсутнє чітке визначення цього правового інституту.

На особливу увагу заслугове питання місця й ролі самозахисту в цивільному праві України, адже сучасні реалії суспільного життя пов'язують ефективність механізму цивільно-правового захисту насамперед із його оперативністю. Одним з елементів цього механізму, що надає можливість оперативного захисту, є право особи своїми діями відновлювати порушені права та усувати перешкоди в їх здійсненні без звернення до юрисдикційних органів [7, с.

10–12]. При цьому самозахист виступає найбільш дієвим способом охорони, запобігання та припинення аномальних соціальних явищ. Дійсно, першим про порушення довідується, як правило, уповновачений суб'єкт; він же зацікавлений у збереженні, розвитку й захисті права чи охоронюваного законом інтересу. Звернення ж до компетентних державних органів може призвести до втрати часу та зниження ефективності захисту. Надання уповноваженому суб'єкту достатніх можливостей для самозахисту є більш доцільним, ніж сподівання на всесильність державної бюрократичної машини [8, с. 83].

Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не забороняються законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 19 ЦКУ). О.І. Антонюк під самозахистом у цивільному праві пропонує розуміти можливість особи в разі порушення свого цивільного права чи інтересу, цивільного права чи інтересу іншої особи або створення реальної загрози такого порушення застосувати доцільну й адекватну протидію, яка не забороняється законом, не суперечить моральним засадам суспільства та спрямовується на попередження чи припинення цього порушення або ліквідацію його наслідків [9, с. 23–27].

З метою з'ясування сутності права на самозахист необхідно визначитись із колом уповноважених суб'єктів, об'єктами самозахисту, підставами виникнення права на самозахист та метою самозахисту. Деякі із цих елементів знайшли закріплення в ст. 19 ЦКУ, хоч і не були включені у визначення самозахисту. Варто з'ясувати насамперед, хто саме має право на самозахист. У ч. 1 ст. 19 ЦКУ закріплено, що особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи. Необхідно погодитись із тим, що оскільки в законі не наводиться перелік осіб, яким може належати право на самозахист, то таке право може виникати як у фізичних, так і в юридичних осіб [10, с. 19]. Отже, у ст. 19 ЦКУ право на самозахист надається ширшому колу осіб, ніж у ст. 55 Конституції України, оскільки остання регулює лише права людини [11, с. 59].

Досить спірним вважаємо твердження про те, що коли особа вчиняє дії щодо захисту іншої особи, то самозахист відсутній [12, с. 23]. Терміном «самозахист», як і поняттями «судовий захист», «адміністративний захист», наголошується на специфіці суб'єкта, а не об'єкта захисту [5, с. 61]. Особа має право брати участь у самозахисті інтересів іншої особи як за дорученням останньої, так і без нього. Деякі аспекти захисту чужого інтересу без доручення регулює Глава 79 «Вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення» та Глава 80 «Рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи» ЦКУ. Що ж стосується кола об'єктів, які можуть бути захищені за допомогою самозахисту, то згідно із ч. 5 ст. 55 Конституції України та ч. 1 ст. 19 ЦКУ особа може захищати будь-які права, коло яких не обмежується. Тобто за допомогою самозахисту можуть бути захищені як особисті немайнові, так і майнові права, причому

незалежно від підстав їх виникнення. Так, об'єктом самозахисту можуть бути життя, свобода, особиста недоторканність, честь, гідність, ділова репутація, право на безпечне для життя й здоров'я довкілля, право на таємницю особистого життя, на недоторканність житла, на свободу пересування, право власності, право володіння, право користування та інші речові права. ЦКУ говорить лише про самозахист суб'єктивних прав. Проте аналіз його норм дозволяє зробити висновок, що за допомогою самозахисту можуть захищатись також інтереси. Наприклад, право на відмову від зобов'язання в разі порушення контрагентом його умов виникає в разі порушення права на належне виконання, проте об'єктом захисту при цьому буде не право (оскільки в разі відмови від договору всі права взагалі припиняються), а інтерес особи, певна потреба, що перебуває під охороною законодавства [13, с. 64].

Дискусійним є питання можливості звернення під час самозахисту за сприянням до певних органів. Так, на підставі того, що під час самозахисту особа захищає інтереси власними діями без допомоги суду та інших органів, деякі вчені стверджують, що самозахистом не є захист прав за допомогою безспірною порядку задоволення вимог кредитора [14, с. 37]. Однак, як зауважують професори Ю.Г. Басін та А.Г. Діденко, самозахистом вважаються не лише дії уповноваженої особи щодо захисту, безпосередньо звернені до порушника, а й дії, що виконуються на її вимогу іншими особами (органами), які не розглядають спір між сторонами [15, с. 8]. Г.О. Свердлик та Е.Л. Страунінг, обстоюючи цю думку, зазначили, що інакше необхідно було б виділити, окрім судової, адміністративної й самостійної форм захисту, також захист цивільних прав, що здійснюється органами та (або) особами, які не є суб'єктами цієї форми захисту [16, с. 20]. Іншої позиції дотримується Г.П. Ареф'єв, який зауважує, що під час самозахисту відсутнє правозастосування, яке є обов'язковою ознакою юрисдикційного захисту, та стадії виконання, притаманні більшості випадків юрисдикційного захисту [17, с. 16].

Як стверджує О.І. Антонюк, важливим є також питання про припинення права на самозахист. Так, відповідно до ч. 2 ст. 12 ЦКУ нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом. Якщо ж закон не передбачає строк, протягом якого особа має право на самозахист, то таке право існує протягом усього часу порушення або реальної загрози порушення. Особа, яку було позбавлено свободи, має право в будь-який момент захистити свої інтереси (зламати двері, звільнитися) [18, с. 155]. Будь-які дії після закінчення порушення (його реальної загрози) або в разі настання неможливості відновити порушені права власними силами є неприпустимими. Варто погодитись із тим, що для правопорушень, за яких фактична втрата блага збігається з моментом вчинення правопорушення, самозахист не є доцільним. Однак якщо порушення триває певний час, то адекватні дії, спрямовані на їх припинення, будуть

правомірними. Наявність рішення суду, яким було задоволено вимоги особи, не позбавляє її права на самозахист, якщо порушення триває й після винесення рішення. Проте ці дії мають бути законними. Наприклад, проникнення особи в житло, на яке вона має право, проте не мешкає там, для виселення іншої особи на підставі рішення суду буде протиправним, оскільки порушує конституційну заборону на порушення недоторканності житла. Рішення суду про виселення не надає особі таке право.

Обрання того чи іншого способу здійснення самозахисту належить особі, яка здійснює протидію порушенню належних їй або іншій особі суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, які на цей момент уже порушено чи наявна загроза їх порушення в майбутньому. Під способом самозахисту необхідно розуміти порядок здійснення протидії протиправним діям чи бездіяльності правопорушника, закріпленій актами цивільного законодавства, положеннями договору або не визначений нормативно, що підлягає застосуванню особою відповідно до закріплених законодавством умов правомірності здійснення права на самозахист без звернення до відповідних юрисдикційних органів. Способами самозахисту є дії в стані крайньої необхідності, необхідної оборони, а також притримання. У цивілістичній літературі можна зустріти цікаву думку про те, що навіть обізнаність може виступати як спосіб самозахисту. Водночас варто погодитись із Г.О. Свердликом та Е.Л. Страунінгом, що знання не можуть визнаватись засобом протидії, а підлягають розгляду як передумова, що сприяє реалізації особою права на самозахист. Отже, обізнаність суб'єктів цивільних правовідносин із фактами, що мають значення для правильного обрання ними відповідних, адекватних характеру правопорушення засобів протидії, може визнаватись лише однією з передумов забезпечення дієвості механізму реалізації права особи на самозахист. Обираючи спосіб самозахисту порушеного права чи інтересу, особа здійснює право на захист на власний розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦКУ). При цьому застосування особою засобів протидії під час реалізації права на самозахист завжди має відповідати межах його здійснення, визначеним положеннями ч. ч. 1 та 2 ст. 19 ЦКУ.

Самозахисні дії у вигляді необхідної оборони та крайньої необхідності мають надзвичайно-винятковий характер, оскільки обумовлюються несподіваними фізичними посяганнями на життя, здоров'я та (або) майно особи, яка змушена вдаватись до самозахисту через неможливість отримання своєчасної допомоги від уповноважених органів влади та їх посадових осіб, а також коли існує ризик, що без здійснення захисту силами самого правласника неможливо іншим чином захистити майнові й особисті немайнові інтереси останнього або захист благ і прав набагато ускладниться чи виявиться зовсім неможливим. За першої ж можливості звернутися за допомогою до правоохоронних та інших уповноважених органів влади особа повинна звернутись до вказаних органів для здійснення подальшого захисту у встановленому законом порядку, негайно повідо-

мити про застосування того чи іншого способу самозахисту та не зловживати своїм правом на самозахист.

Наука й практика визначають принаймні дві найгостріші проблеми, пов'язані з реалізацією права на самозахист. Перша проблема, як зазначають фахівці, полягає в тому, що умови та підстави застосування заходів самозахисту вимагають більшої визначеності, оскільки недостатньо виправдане використання самостійного захисту кваліфікується як неправомірний акт. Існують очевидні труднощі щодо практичного визначення «необхідності» оборони та, відповідно, меж її реалізації, тобто тих умов, за яких ці дії будуть кваліфікуватись як правомірні. Традиційно межі самооборони не вважаються перевищеними за дотримання таких умов: 1) наявний факт нападу, що носить протиправний характер; не всі протиправні дії вимагають застосування оборонних заходів, тому цивільне право в розумінні протиправності нападу орієнтується на кримінальне законодавство; 2) необхідна оборона спрямовується на захист інтересів особи, яка обороняється, інтересів держави, суспільних інтересів чи іншої особи, яка зазнає злочинного посягання; 3) оборона визнається необхідною, якщо вона застосовується своєчасно, є адекватною інтенсивності й характеру нападу та спрямовується безпосередньо на нападника [19, с. 180–186].

Друга проблема безпосередньо пов'язана з першою, оскільки правовим наслідком перевищення меж необхідної оборони є виникнення обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду (ч. 1 ст. 1169 ЦКУ). Так, відповідно до ст. 1169 ЦКУ шкода, завдана особою під час здійснення нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі в стані необхідної оборони, якщо при цьому не було перевищено її межі, не відшкодовується. Якщо в разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має відшкодовуватись особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не забороняються законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. У науковій літературі відсутня єдина думка із цього питання. Так, О.С. Іоффе під час його вирішення запропонував підходити диференційовано: якщо оборона застосовувалась після нападу, то шкоду потерпілому (тобто нападнику) має бути відшкодовано повністю, якщо ж межі оборони перевищено в результаті невідповідності засобів захисту характеру нападу, то з урахуванням вини потерпілого суд може винести рішення про часткове відшкодування шкоди. У свою чергу В.П. Грибанов висловив справедливий зауваження щодо останньої позиції, вказавши, що навіть якщо межі самооборони було перевищено, то підставами цих дій стала злочинна поведінка нападаючої сторони. Відкинувши принцип повного відшкодування шкоди, учений наполягав на принципі змішаної відповідальності за шкоду, заподіяну необхідною самообороною. Вважаємо цю позицію більш виправданою, оскільки в будь-якому випадку відшкодування шкоди є правовим наслідком дій,

спрямованих проти нападу. Тобто факт протиправної поведінки потерпілого (нападника) є в цьому разі відповідним.

Що ж стосується крайньої необхідності, то це стан, коли особа заради відвернення шкоди, що загрожує її інтересам або інтересам іншої особи, держави чи суспільства, завдає шкоди іншій особі, якщо безпеку не може бути усунуто іншими шляхами й засобами (наприклад, з метою гасіння пожежі та запобігання поширенню вогню особа виламує двері чи розбиває вікно в чужому будинку; водій, намагаючись уникнути наїзду на пішохода, заподіює шкоду іншому автомобілю). Особливість обставин, які закон відносить до крайньої необхідності, полягає в тому, що усунення безпеки за цих обставин не може бути здійснене звичайними способами, тому особа, яка діє в стані крайньої необхідності, змушена використовувати способи, пов'язані із заподіянням шкоди [20, с. 116]. Питання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності, регулюється ст. 1171 ЦКУ, згідно з якою шкода, завдана особі у зв'язку з вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрозувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо ця небезпека за таких умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. З огляду на обставини, за яких було завдано шкоду в стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частині чи звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Особливим способом самозахисту в цивільному праві є притримання майна. Відповідно до ст. 594 ЦКУ кредитор, який правомірно володіє реччю, що підлягає передачі боржнику або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі чи відшкодування кредиту пов'язаних із нею витрат та інших збитків, має право притримати її в себе до виконання боржником зобов'язання. При цьому маєтись на увазі захист охоронюваного законом інтересу щодо належного виконання зобов'язання. Притримання виконує подвійну функцію: є не лише видом самозахисту, а й специфічним способом забезпечення виконання зобов'язання, спрямованим на стимулювання боржника до належного виконання зобов'язань. Забезпечувальний механізм притримання полягає в тому, що боржник зацікавлений у поверненні необхідної йому речі, саме завдяки чому він виконує свій договірний обов'язок перед кредитором. Згідно з приписами ст. 596 ЦКУ до кредитора, який притримує в себе річ боржника, не переходить право власності на неї. Таким чином, власником притриманої речі залишається боржник, а сам факт притримання не змінює правовий статус притриманої речі, хоча фактично боржник не має можливості володіти й користуватись належним йому на праві власності майном. Тобто притримання не позбавляє боржника

його права власності на річ, яка є об'єктом притримання. Право притримання за своєю правовою суттю є правом володіння чужою річчю. А відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» право притримання рухомого майна є також видом забезпечувальних обтяжень [21].

Притримання викликає багато питань під час його застосування, оскільки головною особливістю цього явища є закріплене законом право кредитора не виконувати умови договору у відповідь, не передавати боржнику річ, яку має бути надано останньому за договором. Притримання – це правомірне непередання кредитором речі, що належить боржнику. Проте воно є правомірним лише за наявності відповідних умов, зокрема таких:

1) наявність договору між сторонами, за яким одна сторона (кредитор) зобов'язана вчинити певні дії та в результаті передати визначену річ іншій стороні (боржнику) або третій особі, а боржник у свою чергу зобов'язаний оплатити вартість цієї речі чи відшкодувати інші витрати, понесені кредитором. Таким договором може бути, наприклад, договір зберігання, договір комісії, договір перевезення, договір підряду, а також деякі інші, що передбачають на певному етапі володіння річчю стороною, яка не є власником цієї речі;

2) кредитор має володіти річчю правомірно. Так, кредитором, який має право притримати річ, може стати перевізник за договором перевезення, який не видає вантаж отримувачу до повного розрахунку за надання послуг; зберігач за договором зберігання, який не передає річ поклажадавцю до внесення плати; підрядник за договором підряду, який не передає створену ним річ до моменту оплати виконаної роботи тощо;

3) факт невиконання боржником обов'язку щодо оплати речі або обов'язку щодо відшкодування витрат та інших збитків у визначений строк [22].

У разі недотримання наведених умов притримання перетворюється на незаконне володіння з усіма відповідними наслідками.

Таким чином, переваги самозахисту перед усіма іншими способами захисту є очевидними; ними є оперативність та ефективність, забезпечена особистою зацікавленістю уповноваженої особи. На жаль, сучасний законодавець визначає самозахист лише в загальних рисах, не деталізуючи його. Тому дослідження правового регулювання самозахисту прав є особливо актуальним як із теоретичної, так і з практичної позиції. Аналіз правових норм і вивчення практики їх застосування допоможуть виробити пропозиції, реалізація яких сприятиме однаковому тлумаченню відповідних норм, що, безумовно, є важливим для правильного їх застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбачева С.В. Самозащита прав по российскому законодательству : дисс. ... канд. юрид. наук / С.В. Горбачева. – Нижний Новгород, 2005. – 199 с.
2. Веретенникова С.Н. Меры самозащиты в российском гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук / С.Н. Веретенникова. – Екатеринбург, 2004. – 189 с.
3. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима / С.А. Муромцев. – М., 1883. – 773 с.
4. Римское частное право / под ред. И.Б. Новицкого. – М., 2006. – 448 с.
5. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.І. Антонюк. – Х., 2004. – 205 с.
6. Ромовська З.В. Проект Кримінального кодексу України очима цивіліста / З.В. Ромовська // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 6. – С. 54–58.
7. Берестова І.Е. Способи самозахисту цивільних прав: окремі аспекти / І.Е. Берестова // Приватне право і підприємництво. – 2010. – С. 10–12.
8. Макаров О.В. Гражданское право и правовое государство / О.В. Макаров // Правоведение. – 1993. – № 3. – С. 81–84.
9. Антонюк О.І. Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів / О.І. Антонюк // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 23–27.
10. Азімов Ч.Н. Здійснення самозахисту в цивільному праві / Ч.Н. Азімов // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2. – С. 135–141.
11. Алексеев С.С. Частное право: научно-публицистический очерк / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 160 с.
12. Богданова Е.Е. Договор купли-продажи. Защита прав и интересов сторон / Е.Е. Богданова. – М. : Приор-издат, 2003. – 96 с.
13. Свердлык Г.А. Юридическая природа отказа от исполнения гражданско-правового организационного обязательства по заключению планового договора поставки / Г.А. Свердлык // Гражданское право и способы его защиты : ст. науч. трудов. – Свердловск, 1974. – Вып. 33. – С. 59–65.
14. Гражданский кодекс Российской Федерации: научно-практический комментарий : в 2 ч. / [Т.Е. Абова, Е.Б. Аникина, З.С. Беляева и др.]; отв. ред. Т.Е. Абова, А.Ю. Кабалкин, В.П. Мозолин. – М. : БЕК, 1996– . – Ч. 1. – 1996. – 714 с.
15. Басин Ю.Г. Защита субъективных гражданских прав / Ю.Г. Басин, А.Г. Диденко // Юридические науки. – Алма-Ата, 1971. – Вып. 1. – С. 3–11.
16. Свердлык Г.А. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация / Г.А. Свердлык, Э.Л. Страунинг // Хозяйство и право. – 1999. – № 2. – С. 16–27.
17. Арефьев Г.П. Понятие защиты субъективных прав / Г.П. Арефьев // Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную и арбитражную защиту : межвуз. тематич. сб. – Калинин, 1982. – С. 13–21.
18. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист / О.І. Антонюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. VIII регіон. наук.-практ. конф. – Львів, 2002. – С. 153–155.
19. Вавилин Е.В. Самозащита гражданских прав / Е.В. Вавилин // Российская юстиция. – 2012. – № 1. – С. 180–186.
20. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – 2-е изд., стереотип. – М. : Статут, 2001. – 411с.
21. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень : Закон України від 18 листопада 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua>. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1255-15/page>.
22. Сербуль О.С. Притримання: правомірне володіння або порушення зобов'язань за договором? / О.С. Сербуль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1200>.